

nu impietează asupra calităților acestei lucrări care, prin conținutul științific, se poate adresa deopotrivă preistoricienilor, arheologilor și epigrafiștilor romaniști, arheologilor și istoricilor epocii bizantine, medievistilor, numismaților, istoricilor preocupați de epocile modernă și

contemporană, iar prin încărcătura emoțională aduce un omagiu unui om aparținând prin origini și preocupări unui spațiu pe care îl numim, atât în sens larg, cât și restrâns, al Dunării de Jos.

Oana Damian

JOSIP V. KOBAL, *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*. PBF, XX/4, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2000, 120 p. și 114 pl.

În volumul lui J. Kobal (mai departe JK) sunt prezentate și actualizate depozitele epocii bronzului din Ucraina transcarpatică. Pentru ilustrarea pieselor s-au folosit, în cea mai mare parte, desene noi, doar în cazul descoperirilor pierdute sau care nu au mai putut fi identificate s-au utilizat desene din arhive (care nu sunt considerate publicații) sau din literatură (p. V, Cuvânt înainte). Este de remarcat faptul că lucrarea închide o lacună de cercetare în zona de nord a Bazinului Carpatic, o bună parte a descoperirilor deja publicate fiind fie incomplete, fie greu accesibile.

Ușor diferit față de standardul PBF, după Introducere (cu subcapitolele: Metodologie și terminologie, Situația geografică și mediul natural, Istoria cercetării, Interpretarea depozitelor transcarpatice, Cronologie și apartenență culturală) urmează o discuție a materialului structurat tipologic. Catalogul propriu-zis, în general baza volumelor PBF, este succedat de un apendice care conține lista depozitelor, organizată după tipurile definite, de indicii obișnuiți (prescurtări, bibliografie, muzee și colecții, prescurtări ale locurilor de descoperire, indice de localități) și de planșe.

Catalogul și ilustrația rămân partea de referință a lucrării, meritul lui JK fiind de a fi depășit, în mod evident, informația prezentă la Bernjakovič. Rămân de adăugat în viitor date privind greutatea pieselor, ceea ce este o lipsă generală a volumelor PBF. Sunt necesare câteva observații privind capitolele menționate. Trebuie remarcat, însă, faptul că manuscrisul a fost încheiat în anul 1990, iar literatura ulterioară a putut fi doar parțial utilizată (p. V, Cuvânt înainte). Din cuvintele de mulțumire adresate în

Cuvânt înainte reiese și faptul că JK nu a avut decât extrem de rar ocazia de a discuta cu colegi din vest. Părțile vulnerabile ale lucrării pot fi parțial explicate prin faptul că în cei zece ani care s-au scurs de la încheierea manuscrisului până la apariția lucrării au apărut o serie de studii asupra depozitelor și interpretării lor, care lui JK nu par să-i fi fost accesibile.

În capitolul privind istoricul cercetării, extrem de sumar (p. 3-5) este citat J. Hampel doar cu un scurt articol în limba franceză (p. 4), nu însă cu lucrarea sa de bază, menționată în bibliografie și, frecvent, și în catalog¹. Pentru cititorul german ar fi fost de citat și volumul lui J. Hampel publicat în limba germană². Situația se repetă în cazul lui P. Reinecke³ care este citat doar cu lucrările în limba maghiară (p. 4, nota 20).

Pentru interpretarea depozitelor autorul citează studii recente și importante, prelucrarea lor târzie explicând, foarte probabil, contradicțiile din text. Astfel, este menționată posibilitatea existenței unor vase de lemn la p. 6 (Medvež'e, nr. 84) și a altor „materiale organice... (lemn, stofă, piele)”, iar piesele din depozitul de la Činadiovo II erau împachetate în fân (p. 78, nr. 29), pentru ca în p. 7 să remarce că „despre

¹ J. Hampel, *A bronzkor emlékei magyarhónban I-III*, Budapest, 1886–1896.

² Idem, *Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn*, Budapest, 1887.

³ P. Reinecke, *Studien zur Chronologie des ungarländischen Bronzealters. Prähistorisches aus Ungarn und den Nachbarländern* (Supliment la *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*) vol. 1, caiet 1, 1901, p. 1–40, pl. I–X.

lemn sau alte materiale perisabile nu există informații“. Indicii clare pentru interpretarea rituală a depunerii există doar pentru un depozit: „Se pare că la descoperirea depozitului de la Jarok (nr. 49) pământul era ars și amestecat cu cenușă; depunerea acestui depozit a fost, probabil, legată de un proces ritual” (p. 7). JK remarcă însă, la pag. 13 că: „depozite conținând obiecte de ritual precum și urme de procese rituale care pot fi surprinse arheologic (urme de ardere, oase de animale sau umane) lipsesc cu desăvârșire”. Analiza compoziției depozitelor (asemănătoare celei făcute de I. Motzoi-Chicideanu și G. Iuga)⁴ pune în evidență existența a două grupe principale (depozite omogene și depozite mixte) în cadrul cărora se remarcă mai multe categorii. Astfel, în grupa depozitelor omogene se pot delimita depozite compuse în exclusivitate din podoabe, (depozite de inele, de exemplu, și depozite de podoabe diverse) sau din arme (exclusiv topoare de luptă, exclusiv spade sau diferite tipuri de arme în același complex). Grupa depozitelor mixte poate fi împărțită în șase tipuri în funcție de proporția dintre diferitele categorii de obiecte din care sunt compuse (tipul I – predominant podoabe, tipul II – predominant unelte și lingouri, tipul III – distribuție omogenă, tipul IV – predominant arme, tipul V – predominant unelte și lingouri, dar fără arme, tipul VI – care nu este descris în text, predominant podoabe dar lipsit de unelte și arme). JK ajunge îndreptățit la concluzia: „Compoziția celor mai multe depozite nu este întâmplătoare, ci este supusă anumitor reguli” (p. 12). Această observație este un element important în argumentarea caracterului ritual al compoziției multor depozite, o acumulare simplă de material într-un complex nefiind supusă unor reglementări prealabile, ci unei asocieri întâmplătoare. În ciuda acestui fapt, JK este de părere că: „în mod evident, o bună parte a depozitelor cercetate au fost îngropate de către „comercianți” sau „comercianți-turători antici...” (p. 13) și ajunge la concluzia că: „cea mai mare

parte a depozitelor provine din sfera vieții seculare, materiale, a societății de atunci” (p. 13 și urm.). Cu toate că menționează repetat posibilitatea interpretării rituale a depunerii depozitelor, JK rămâne legat de perspectiva materialist-marxistă care refuză motivația de caracter religios. Această opinie are, fără îndoială, temeiul ei, însă trebuie remarcat faptul că alte posibilități de interpretare sunt, din această cauză, din start neglijate sau refuzate.

Cronologia Bazinului Carpatic (cărui îi este atribuită și zona transcarpatică) în epoca bronzului este complicată și controversată, atât în privința datării (relative și absolute), cât și a terminologiei (vezi asupra problematicei doar unele dintre culturi T. Bader⁵). JK începe cu o foarte scurtă prezentare a celor mai importante culturi din zona sa și din regiunile imediat învecinate (p. 14-16 cu fig. 1)⁶. Simplificarea se datorează necesității de a oferi cititorului neavizat o privire generală asupra tabloului evoluției culturale a regiunii. Sunt citate lucrările cele mai importante (apărute până la încheierea manuscrisului în 1990) care pot fi consultate de cititorul interesat în aprofundarea fenomenului. Problematika datării absolute este rezolvată de JK într-o singură frază: „Stabilirea cronologiei absolute a acestor descoperiri este îngreunată de faptul că noile date radiocarbon pentru monumentele din epoca târzie a bronzului din zona Mării Egee și din Europa Centrală sunt

⁵ T. Bader, în *JahresschriHalle* 80, 1998, p. 43–108.

⁶ „Orizontul” Ighiu (și nu Ighu cum apare din greșeală în fig. 1, sub Transilvania, Bronz B) nu este definit ca atare. Datarea „depozitului” de la Borodino (fig. 1, regiunea de la nord-vest de Marea Neagră, Bronz A2) este extrem de controversată, ca și caracterul închis al complexului (vezi, de curând E Kaiser, *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 44, Bonn, 1997 cu literatura mai veche) și nu ar trebui să apară ca tipic pentru o regiune sau o perioadă într-un tabel cronologic.

⁴ I. Motzoi-Chicideanu, G. Iuga, în T. Soroceanu (edit.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, 1995, p. 158, fig. 10.

îndoielnice” (p. 16). Această afirmație nu mai poate fi astăzi (după mai bine de zece ani) admisă, cea mai mare parte a cercetătorilor acceptând datele radiocarbon, inclusiv pentru Bazinul Carpatic⁷. Ca atare, data absolută propusă pentru seria D’jakovo V (sincronizată în fig. 1 cu perioada Bronz A2 și cu depozitele Hajdúsámson, Apa și Borodino) devine cu cel puțin câteva secole mai veche iar o parte din legăturile propuse mai departe de către JK cu cercul cultural micenian și cu Troia trebuie rediscutate.

Cea de-a doua serie, Podgorjany II (sincronizată în fig. 1 cu perioada Bronz B și cu depozitele Koszider, Ighiu, Stecivka) este atribuită de către JK perioadei Koszider timpuriu, respectiv fazei MD 1 după Hänsel. Potrivit lui Hänsel, însă, aceasta corespunde fazei Reinecke A2 și doar începutului fazei B1. Mai mult decât atât, JK consideră acele cu cap rombic, precum și cel din „depozitul” de la Borodino, ca fiind caracteristice acestei faze, pe cel din urmă sincronizându-l, însă, cu puțin înainte cu grupa mai veche D’jakovo. În depozitul de la Kolodnoe I se află două ace cu capul conic perforat, tipice pentru faza MD I; la unul dintre ele, însă, sunt prinse cu un lăntișor doi pandantivi în formă de lanțetă. Asemenea pandantivi sunt datați, în general, în perioada câmpurilor de urne (Hallstatt timpuriu). JK discută acest tip (p. 62), dar nu pare să realizeze contradicția pentru că în text nu face nici un comentariu. Această situație este importantă pentru că atât în depozitul de la Kolodnoe I, cât și în cel de la Podgorjany II (singurele care compun seria Podgorjany II) se găsesc tipuri târzii, îndeosebi mai mulți „pandantivi din tablă subțire de bronz cu gaură pentru atârnare și brațe rulate în spirală sau puternic îndoite” (p. 61). Autorului îi este clară problematica pusă de aceste piese, consideră, însă, fără o argumentare detaliată, că prezența dominantă în cele două depozite a elementelor de vreme Koszider

(implicit și a pandantivilor) ar impune o datare a lor mai timpurie în zona aflată în discuție, decât s-a presupus până acum. Astfel, JK neagă indirect principiul potrivit căruia un complex este datat de piesa cea mai târzie, în cazul ambelor depozite fiind vorba de mai mult decât doar un singur exemplar sau tip!

De asemenea problematică este și distribuția seriei Kriva în fazele Bronz C2, D (și Hallstatt A1 timpuriu?). Este evident faptul că în seria Kriva există mai multe orizonturi cronologice, nu este clar, însă, de ce nu au fost propuse mai multe serii, ci toate au fost atribuite uneia. Și aici se remarcă tendința de a data mai timpuriu tipuri considerate în general ca aparținând bronzului târziu, JK fiind de părere că „golul cronologic rezultat [între seriile Podgorjany II și Kriva] în decursul evoluției ar putea fi explicat prin acceptarea ipotezei că o parte a formelor Ópályi și Uriu-Domănești sunt contemporane cu faza Bronz C (după Reinecke)” (p. 18). În consecință, JK presupune o practică de depunere continuu uniformă, ceea ce pentru alte regiuni s-a dovedit a fi incorect. Probleme cronologice apar și în atribuirea culturală a seriei Kriva. JK consideră depozitele respective ca aparținând culturilor Berkesz și Gáva timpurie pe baza ceramicii descoperite (a cărei atribuire, însă, nu este deloc clară), culturi pe care le datează în faza Bronz D. Cultura Berkesz este datată în Ungaria, în general, în fazele Bronz C2-D⁸ și corespunde aproximativ vârstei propuse pentru seria de depozite Kriva. Cultura Gáva îi urmează și poate debuta, în consecință, cel mai devreme la sfârșitul perioadei Bronz D, mai probabil în Hallstatt A. Ca atare, formele de exprimare clasice ale culturii Gáva trebuie datate mai târziu. Un argument în acest sens este poziția cronologică, în fazele Bronz D- Hallstatt A1, a unor materiale evident pre-Gáva, cum sunt cele atribuite grupurilor Biharea, Cehăluț, Igrita, iar către sud Susani sau Belegiș-Cruceni.

Fără a insista în continuare asupra problemelor de cronologie ale Bazinului Carpatic și asupra seriilor târzii de depozite stabilite de Kobal,

⁷ Vezi P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, în *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Ausstellungskatalog*, Frankfurt am Main, 1992, p. 42–47.

⁸ T. Kemenczei, *ArchHung*, N.S. 51, 1984, p. 31.

remarcăm câteva aspecte care apar frecvent în capitolul *Cronologie și apartenență culturală*. În argumentarea legată de atribuirea culturală și interpretarea depozitelor sunt frecvent utilizate expresii istoriciste, rigide, ale limbii de lemn, ca de exemplu: „evenimente furtunoase” („*stürmische Ereignisse*”), „năvălirea popoarelor mării” („*Einfall*” der „*Seevölker*”), „pătrunderea elementelor vestice” („*Eindringen westlicher Elemente*”) (toate în p. 21), „stabilizarea condițiilor” („*Stabilisierung der Verhältnisse*”), „de îndată ce purtătorii culturii Gáva...au avansat” („*Sobald die Träger der Gáva-Kultur...vorgeückt waren*”) (ambele p. 23), „Compoziția depozitelor, contextul descoperirii lor, răspândirea și situația istorică generală indică faptul că au fost depuse în timpuri de pace” („*Die Zusammensetzung der Depots, ihre Fundumstände, Verbreitung und die allgemeine historische Lage deuten darauf hin, daß sie zu Friedenszeiten niedergelegt wurden*”), „proporția neobișnuit de mare a armelor este de explicat prin evenimentele politice ale vremii.” („*Der ungemein hohe Anteil an Waffen ist auf die damaligen politischen Ereignisse zurückzuführen.*”), „năvălirea nomazilor timpurii ai stepelor (cimerieni)” („*Einfall der frühen Steppennomaden (Kimmerier)*”) (p. 25), „Oricum, reacția substratului local la năvălirea nomazilor se reflectă în depunerea de depozite cu un procent ridicat de arme și, cum presupun unii autori, în construirea de așezări fortificate.” („*Immerhin schlug sich die Reaktion des heimischen Substrates auf den Nomadeneinfall in der Niederlegung von Depots mit einem hohen Prozentsatz an Waffen und, wie einige Autoren annehmen, im Ausbau der befestigten Siedlungen nieder.*”) (p. 26). Dincolo de faptul că problema cimerienilor este departe de a fi rezolvată⁹, este puțin probabil că pentru intervalele cronologice în discuție pot fi documentate arheologic „evenimente politice”. În legătură cu remarcă lui JK potrivit căruia procentul ridicat de arme în depozite ar indica vremuri instabile, marcate de conflicte, ar fi de menționat că

depunerea de arme ar indica, mai degrabă perioade de pace, în care ele nu sunt necesare decât în vremuri de război, care le fac indispensabile. Termenii enumerați aparțin limbajului marxist-istoricist și sunt, pe de o parte, de explicat prin educația specifică vremii sovietice, pe de altă parte însă, pot fi considerați astăzi ca fiind depășiți.

Pentru maniera de ilustrare care nu ține cont de urmele de prelucrare și de utilizare pe care le poartă piesele nu poate fi făcut autorul responsabil, ci redacția seriei PBF, ceea ce s-a putut remarca frecvent. De asemenea citarea incompletă a bibliografiei (locul apariției sau titlul seriei lipsesc din principiu la monografii, nu sunt date titlurile articolelor apărute în reviste, doar pagina de început a articolelor este menționată) se datorează regulilor impuse de redacție, iar o excepție în tratarea titlurilor lucrărilor mai puțin cunoscute sau greu accesibile ar fi fost binevenită. Inconsecvența în transliterarea numelor de localități și de autori ca, de exemplu Użgorod (vezi p. 4) și Użhorod (în *Cuvânt înainte*) sau E. A. Balaguri (p. 5, nota 32) și E. A. Balahuri (p. 5 în text, dar și în lista literaturii, indiferent dacă în original în limba rusă sau în ucrainiană) este de atribuit redacției, căreia prelucrarea computerizată a textului i-ar fi permis ușor evitarea unor asemenea greșeli. Redactării superficiale a textului i se datorează fraze precum: „În totalitate, depozitele transcarpatice din epoca bronzului se descompun în două grupuri mari...” („*Insgesamt zerfallen die transkarpatischen Depots der Bronzezeit in zwei großen Gruppen...*”) (p. 11 – sperăm, totuși, că depozitele s-au păstrat!). Ceea ce trebuie înțeles din termenul „*străpungătoare*” („*Durchschläge*”) – de fapt ponoane sau dălți – devine clar doar cu ajutorul ilustrației (p. 23, 47). Mai puțin fericită este și formularea „prin Transilvania, fără a depăși arcul Carpaților, până în interiorul României.” („*durch Transsilvanie, ohne den Karpatenbogen zu überschreiten, bis in das Innere Rumäniens.*”) (p. 28).

Spectrul materialului publicat ca și analogiile la care trimite autorul subliniază cât de puternic este legată zona transcarpatică de formele cercului cultural din *Bazinul Carpatic*, așa cum

⁹ Vezi, între altele, C. Metzner-Nebelsick, Kimerier în: RGA 16, 2000, p. 504–523 cu pl. 25–26.

observă și JK în capitolul Tratarea materialului (p. 27). Autorul remarcă sporirea numărului depozitelor în perioadele Bronz D și Hallstatt A1, ceea ce observase deja M. Rusu pentru Transilvania¹⁰ În consecință, specific Bazinului Carpatic îi este nu numai spectrul de forme din depozitele din zona transcarpatică, ci și ritmul și intensitatea obiceiului depunerii. Tipurile estice, din zona stepelor, sunt rare. În ciuda criticii care privește, mai ales, evaluarea materialului și lipsurile generale ale seriei PBF, lucrarea este o completare binevenită și utilă în cercetarea bronzurilor din Bazinul Carpatic și oglindește perspectiva materialistă și istoricistă din estul

Europei Centrale, chiar dacă am aștepta ca acest stadiu să fi fost depășit. În special prin noua documentare a multor descoperiri ea oferă un obiect de lucru cercetătorilor interesați de epoca bronzului în Europa Centrală. Un aspect pozitiv este dat de faptul că autorul a prelucrat și literatura recentă și s-a străduit să discute problematica componentei rituale în practica depunerii precum și semnificația poziției topografice a descoperirilor, lucrarea depășind finalmente stadiul din momentul predării manuscrisului.

Nikolaus Boroffka, GFZ, Potsdam

LIGIA RUSCU, *Corpus inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Hungarian Polis Studies (HPS) 10, Debrecen, 2003, 128 p. + XXVIII Abb.

La un an distanță de publicarea primei cărți (L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002), L. Ruscu revine cu un corpus al inscripțiilor grecești din provinciile dacice. Acesta este parte a unui proiect de publicare a inscripțiilor grecești din provinciile latinofone, din cadrul programului Hungarian Polis Studies, coordonat de profesorul G. Németh de la Debrecen. Până acum au apărut încă două lucrări de acest tip: P. Kovács, *Corpus inscriptionum Graecarum Pannonicarum*, HPS 3, Debrecen, 2001 și I. Canós i Villena, *L'epigrafiya grega a Catalunya*, HPS 9, Debrecen, 2002.

Lucrarea de față are următoarea structură: A few words on the Greek inscriptions of Dacia (G. Németh), p. 7; Vorwort, p. 9-10; Katalog, p. 13-83; Kommentar, p. 87-110; Namenverzeichnis, p. 111-122; Abkürzungen und Literatur, p. 123-128.

În catalog apar 152 de documente epigrafice grecești, bilingve și chiar o inscripție latină scrisă cu caractere grecești (p. 9). Dintre care: 41 pe piatră (24 altare, 1 sarcofag, 5 plăci votive, 7 reliefuri, 2 stele, 1 statueta, 1 mozaic) și 111 din categoria *instrumentum* (2 bronz, 3 aur, 22 vase ceramice, 32 amfore, 2 sticlă, 2 plumb, 31 gemme, 1 camee, 2 ceară, 13 țigle).

¹⁰ M. Rusu, *Dacia N.S.* 7, 1963, p. 177-210.

Aproximativ aceeași structură se observă și în Pannonia, unde din 186 de documente doar 37 sunt pe piatră, iar în Catalunya din 313, doar 38 sunt pe piatră și 245 pe ceramică.

Dintre aceste documente, 79 provin din orașe romane (22 Apulum, 2 Dierna, 6 Drobeta, 3 Porolissum, 3 Potaissa, 27 Romula, 15 Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 1 Tibiscum), 26 din lagărele militare sau din zonele adiacente de locuire civilă (4 Apulum, 4 Potaissa, 1 Acidava, 2 Arutela, 1 Buciumi, 1 Buridava, 1 Copăceni, 2 Drobeta, 2 Ilișua, 1 Jidova, 1 Micia, 1 Moldova Nouă, 1 Porolissum, 1 Răcari, 2 Râșnov, 1 Slăveni), 15 de așezări cu un alt statut decât cel citadin (1 Aiton, 8 Alburnus Maior, 1 Călanu Mic, 1 Corabia, 1 Gornea, 2 Orlea, 1 Pojejena, 10 Sucidava) și 22 cu loc de descoperire necunoscut (p. 89).

Marea majoritate a acestor piese, în principal inscripțiile pe piatră, fuseseră adunate, fie de I. I. Russu (Studii și comunicări Muzeul Brukenthal Sibiu 12, 1965, p. 47-82), fie în diversele fascicule din IDR, dar faptul că ele sunt adunate acum într-un corpus separat nu poate decât să ne bucure și să permită anumite observații, mai de detaliu, asupra acestei părți a epigrafiei privind provincia Dacia.

O concentrare a acestor inscripții se observă de-a lungul drumurilor ce legau Dunărea de granița septentrională a Daciei și de-a lungul